

da bulunan Esved el-Ansî ise Mâlik koluna mensup idiler. Yine bu kabileden olan Yezîd b. Hür el-Ansî, Dimaşk'ta Muâviye ve oğlu Yezîd'in sâhibü's-şurtası idi. Ans'in oğlu Azîz'in soyundan gelenler Şam'a yerleştiler ve zaman zaman siyasette aktif rol oynadılar. Mervân b. Hakem'i iktidara geçmeye davet edenler Ansîler'dir. Kabileden bazı grupların Endülü's'e giderek Yahsub Kalesi çevresine yerleştikleri de bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 342-343; İbn Habîb, *el-Muhabber* (nşr. İlse Lichtenstadter), Haydarâbâd 1361/1942 — Beyrut, ts. (Dârü'l-Âfâkı'l-cedîde), s. 373; İbn Düreyd, *el-İstikâk*, s. 415; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 405-406; Bekrî, *Mu'cem*, I, 298; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX (nşr. Muhammed Avvâme — Riyâzî Murâd), Dimaşk 1979 — Beyrut 1401/1981, s. 79-81; İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 508; Kehhâle, *Mu'cemü kabâ'ili'l-'Arab*, Beyrut 1968, II, 847-848; M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1981, X, 169-171; Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982, s. 58-59, 108-110, 116-118.

MUSTAFA FAYDA

ANSİKLOPEDİ

Çeşitli alanlarda bilgi edinme ihtiyacına özlü şekilde cevap veren bir müracaat eseri türü.

Ansiklopediler hazırlandıkları devirlerdeki ilim, kültür, sanat ve teknik gibi çeşitli dalların tamamı veya belli bir bölümüyle ilgili şahıs, eser, coğrafi bölge ve müesseselerin tanıtımı veya kelime, kavram, olay ve konuların izahı gibi her türden bilgiye belli bir sistem içinde yer verirler. Alfabetik veya sistematik düzenlemeleriyle farklı konulara ait bilgileri kısa zamanda bulmaya yarayan ve konular arasındaki bağlantıları da belirten ansiklopediler özellikle günümüzde, çok defa birden fazla ilim adamının sistematik ve uzun süren çalışmaları sonucunda ortaya çıkan hacimli ve kuşatıcı mahiyetteki büyük eserlerdir.

Latince *encyclopaedia* kelimesi Yunanca *enkyklios paideia*dan gelmekte olup "bilgi dairesi, bilgi çemberi, genel eğitim ve öğretim" gibi bir anlam taşımaktadır (en- "-de" *kyklios* "daire", *paideia* "bilgi"). Bu kelime, eski Yunan ve Roma'da herkesin hayata atılmadan önce öğrenmesi gereken genel bilgileri ifade ediyor ve bu bilgi dairesinin içine de *septem artes liberales* (yedi serbest sanat) denilen gramer, retorik, diyalektik, aritmetik, geometri, astronomi ve müzik giriyordu.

1531'de Thomas Eliot tarafından İngilizce'de, Fransız yazar François Rabelais vasıtasıyla da *encyclopédie* şeklinde Fransızca'da kullanılan (1532) ve daha sonra da diğer Avrupa dillerine geçen kelime, ilk defa yine XVI. yüzyılda Paul Scalich'in bir eserine isim olarak verilmiştir. Bununla birlikte kelimenin bir yayın türünün ortak adı olarak kullanılması ve eserlere isim olarak verilmesi, XVIII. yüzyılda Diderot ve arkadaşlarının *Encyclopédie*'yi yayımlamalarından sonraki tarihlere rastlar. Ansiklopedi kelimesinin günümüzdeki mânasına kavuşması XVIII. yüzyılı bulmakla birlikte ansiklopedik mahiyetteki eserlerin ortaya çıkışı çok daha eski devirlere uzanmaktadır.

1. İlkçağ ve İlk Ansiklopedik Eserler. İnsan ve içinde yaşadığı kâinatın niçin ve nasıl yaratıldığı, insanın mahiyet ve mânasının ne olduğu, gayesinin ne olması gerektiği gibi konular İlkçağ'lar da felsefenin temel hareket noktalarını oluşturuyordu. Bu sorulardan yola çıkan filozoflar, aynı zamanda kendi dönemlerindeki bütün ilimleri bir araya getirmek ve bu sayede tefekkür ile ilim arasında bir bağlantı kurmak amacındaydılar. Filozofların bu amacı ile insanın neyi bildiğini veya bilebileceğini görmek arzusu birleştiğinde, o devrin bütün ilimlerini içine alan ansiklopedi sayılabilecek kıymetli eserler meydana gelmekteydi. Bu türden eserlerin ilk örneklerinin Yunan öncesi devirlerde Mısır, Mezopotamya, Hint ve Çin medeniyetlerinde mevcut olduğu ileri sürülebilirse de bilinen ilk örnek, milâttan önce yaklaşık 370 yılında Eflâtun'un yeğeni Speusipos tarafından kaleme alınmış olan *Similitudes*'tir. Tabiat tarihi, matematik, felsefe gibi konuları ihtiva eden bu eserden sonra kayda değer bir başka çalışma, milâttan önce 149'da ölen Romalı devlet adamı ve hatip Cato'nun oğluna yazdığı mektuplardan oluşan *Praecepta ad filium*'dur; bugün kayıp olan bu eser Romalılar'ın ansiklopedik eser sahasındaki ilk ürünüdür. Yine Romalılar'ın önemli teşebbüslerinden biri olan ve ilk resimli ansiklopedi kabul edilen *Disciplinarum libri IX* ise milâttan önce 50'li yıllarda Marcus Terentius Varro tarafından, muhtevası gramer, lojik, retorik, geometri, tıp, mimari, aritmetik, astronomi ve müzik olmak üzere dokuz konu üzerine yazılmıştır. İlkçağ'ların en önemli ansiklopedik eseri ise yine Romalı bir bilgin ve devlet adamı olan Plinius (ö.

79) tarafından otuz yedi kitap ve 2500 bölüm halinde yazılan *Historia naturalis*'tir. Eskiçağ'ın Doğu'da yazılan ilk ansiklopedik eseri, 220 yıllarında Çin imparatorunun emriyle kaleme alınan *Huang Ian*'dır; ancak bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır.

2. Batı'da Ansiklopedik Eserler. 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra eski Yunan-Roma ilim ve felsefesinin ansiklopediler alanındaki etkileri, Romalı devlet adamı Cassiodorus'un *Institutiones divinarum et secularium litterarum*'u ve Aziz Isidoro'nun (ö. 636) *Etymologiae*'sı gibi eserlerle bir süre daha devam etti. Bu süre zarfında Batı, diğer sahalarda olduğu gibi ansiklopediler alanında da karanlık bir çağa girdi ve XIII. yüzyıla kadar bu alanda kayda değer bir gelişme gösteremedi. Bununla birlikte X. yüzyılda Bizans İmparatoru VII. Constantine'in (ö. 959) tâlimatıyla meydana getirilen ve *Excerpta Peiresciana*, *Excerpta Historica*... ve *Le Livre des cérémonies* gibi bazı parçaları 1900'lü yıllarda yayımlanan ansiklopedi bir imparatorun emriyle yazılması, XI. yüzyılda Mikhail Psellos'un (ö. 1096) yazdığı *De Omniafaria doctrina* soru cevap şeklinde hazırlanması, yine aynı asırda kaleme alınan *Suidas* adlı ansiklopedik sözlük Batı'da ilk defa alfabetik sisteme göre düzenlenmiş eser olması ve başrahibe Herrad'ın (ö. 1195) derlediği *Hortus deliciarum* ise bir kadın yazarın eseri olması açılarından ansiklopedi tarihi içinde önemli bir yere sahiptirler. Yine XII. yüzyılda St. Omerli Lamber'in 1120'de derlediği *Liber floridus*, ilmi konulardan çok metafizik ve büyüculük konularını ihtiva etmekteydi. Bu asrın en başarılı eseri ise Honorius Incultus'un yazdığı *Imago mundi* oldu. Üç bölümden meydana gelen eserin birinci bölümünde coğrafya, astroloji ve astronomi, ikinci bölümünde kronolojik metot, üçüncü bölümünde ise tarih konuları yer almaktaydı.

İslâm âleminin, eski Yunan ilim ve felsefesini daha da geliştiren yorumlarla ortaya koyduğu o zamanın astronomi, coğrafya, botanik, zooloji ve tıp gibi müsbet ilimleriyle felsefe alanındaki bilgileri XIII. yüzyılda tekrar Batı'ya dönmeye başladı. Skolastik felsefe ile aklın ve ilmi düşüncenin çatışması şeklinde geçen bu asırda meydana getirilen ansiklopedik eserler arasında en başarılı olanı Beauvaisli Vincent'in *Speculum majus* adlı kitabıdır (1244). Seksen ana bö-

lüm ve yaklaşık 10.000 alt bölümden meydana gelen bu eser uzun süre çok etkili oldu ve birçok dile çevrildi. *Speculum majus*'tan önce ve sonra, Ortaçağ'da irili ufaklı daha pek çok eser kaleme alınmış olmakla birlikte, Yunan-Roma devri ansiklopedik eserlerinden sonra kayda değer ilk çalışma ancak XVI. yüzyılda gerçekleştirilebilmiştir. Chartreux tarikatı papazlarından Gregorius Reisch (ö. 1553) tarafından yazılan *Margarita Philosophica* adlı bu eser, zamanın bütün ilimlerini, Ortaçağ'daki bütün trivium (dilbilgisi, belâgat, mantık) ve quadrivium (geometri, astronomi, matematik, müzik) öğretim dallarını ve bunların en önemli temsilcilerinin isim ve resimlerini ihtiva etmekteydi; bu eser bir yüzyılda on altı defa basılmıştır (Adıvar, *İlim ve Din*, s. 100). Bütün bunlara rağmen, Plinius zamanından XVIII. yüzyıla gelinceye kadar yani Rönesans da dahil olmak üzere Ortaçağ boyunca Batı'da meydana getirilen ansiklopedik eserler, büyük çoğunlukla dinî emirlerin baskısından kurtulamayan, müşahede ve tecrübeden çok eskilerden kalma kaidelere dayanan bir metotla yazıldıkları için, faydalı yerleri bulunmakla birlikte bugünkü mânâda ansiklopedi sayılabilecek eserler değillerdi (TA, Önsöz, s. II).

Batı modern mânâda ansiklopedilerin ilk örneklerini ancak XVII. yüzyıldan itibaren vermeye başlamış, özellikle Francis Bacon'ın (ö. 1626) ilimleri yeni ve sağlam bir şekilde sınıflandırması ansiklopediler alanındaki bu gelişmelerde çok etkili bir rol oynamıştır. Johann Heinrich Alsted'in *Encyclopaedia*'sı (I-II, 1630), Janos Apaczai Cseri'nin *Magyar Encyclopaedia*'sı (1653-1655), Louis Moréri'nin alfabetik olarak düzenlediği *Le Grand Dictionnaire Historique* (1674) adlı eseri, Antoine Furetière'nin *Dictionnaire Universel des Arts et Sciences* (I-III, 1690) isimli ansiklopedik sözlüğü, Pierre Bayle'nin *Dictionnaire Historique et Critique*'i (I-II, 1697) ve John Harris'in *Lexicon Technicum*'u (1704) XVII. yüzyıl ansiklopedilerinden bazılarıdır. XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde İngiliz bilgini Ephraim Chambers'in meşhur *Cyclopaedia*'sının yayımlandığı görülür: *Cyclopaedia or an Universal Dictionary of Arts and Sciences* (1728). İki büyük ciltten oluşan bu eserin en önemli özelliği ve ansiklopediler tarihi açısından taşıdığı asıl değeri, Diderot ve arkadaşlarının hazırladıkları *Encyclopédie*'ye kaynak ve temel teşkil etmesidir. Çünkü genel

yöneticiliğini 1747'den itibaren Denis Diderot'nun yaptığı, devrin birçok ünlü yazar ve ilim adamının katkısıyla meydana getirilen *Encyclopédie*'nin hazırlık çalışmaları, 1743'te Chambers'in *Cyclopaedia*'sının Fransızca'ya tercümesiyle başlamıştır. İngiliz John Mills ve Alman G. Sellius'un çalışmalarıyla 1745'te tercümesi tamamlanan bu eserin önce beş cilt halinde yayımlanacağı ilân edilmişti. Ancak yayım işini üstlenmiş olan Andre Le Breton ile Mills'in arasının açılması üzerine Le Breton bu sefer Sellius ile anlaştı ve eserin on cilt olarak genişletilmesine karar verildi. Böylece *Cyclopaedia*'dan başka bazı kaynaklardan da tercüme yapılmaya başlandı ve daha sonra işin içine telif de girdi. Bu çalışmalara 1745'te D'Alembert ve Malves ile 1746 başlarında Diderot da katıldı. 1747'de idareyi Diderot'nun devralmasından sonra 1751'de *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* adı altında ilk cilt çıktı. Mahkemeler, toplatmalar, sert ve saldırgan eleştiriler, din adamları ve devlet yönetimi ile çatışmalarla dolu yirmi bir yıllık bir yayın döneminin sonunda *Encyclopédie*, on yedisi metin on biri levhalar olmak üzere toplam yirmi sekiz cilt halinde tamamlandı. Daha sonra Charles Joseph Panckoucke'un bu esere yaptığı dördü metin biri levhalarından oluşan beş ciltlik ekin 1776-1777 arasında Paris'te yayımlanması ve Pierre Mouchon'un iki ciltlik indeksinin de eklenmesiyle (Amsterdam 1780) bu büyük eser otuz beş cilde çıkmış oldu. Bu arada 1732-1750 yılları arasında Johann Heinrich Zedler'in, başlangıçta on iki cilt olması tasarlanan, ancak altmış dört cilt olarak tamamlanan *Universal-Lexicon*'u çıkarılmıştı. 1768'de ise İskoçlar'ın değerini günümüze kadar koruyan meşhur *Encyclopaedia Britannica*'sının yayımına başlandı. Üç ciltlik birinci basımı 1771'de tamamlanan *Encyclopaedia Britannica* zaman içerisinde devamlı surette kendini yenileyerek cilt sayısını arttırmış, birçok dile çevrilmiş ve kendinden sonra çıkan birçok ansiklopediyi de etkilemiştir. XVIII. yüzyılın önemli bir başka ansiklopedisi de Panckoucke ve Agasse'in birlikte hazırladıkları 196 ciltlik *Encyclopédie Méthodique*'tir (1782-1832). Böylece XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batı'da ansiklopediler sahasında iyi bir alt yapı ve bundan sonraki çalışmalara yol gösterecek önemli örnekler ortaya çıkmış oldu.

XIX. yüzyılda ansiklopediler, bütün dünyada olduğu gibi Batı'da da hızla artmaya ve daha çok millî bir yapı kazanmaya başladı. Bu asırda bir yandan *Encyclopédie* ve *Encyclopaedia Britannica* gibi büyük örneklerden ilham alan birtakım taklitçi ansiklopediler ortaya çıkarken diğer yandan kendinden sonraki çalışmaları önemli ölçüde etkileyecek derecede değerli ansiklopediler de yayımlandı. Abraham Rees'in *The New Cyclopaedia*'sının (I-XLIV, 1802-1820) yayımına başlanmasından hemen sonra Almanya'da çıkarılmaya başlanan Friedrich Arnold Brockhaus'un meşhur *Konversations-Lexikon*'u bunlardan biridir. 1809-1811 arasında sekiz cilt olarak yayımlanan bu ansiklopedinin ilk altı cildini Renatus Gotthelf Löbel'in (1799) *Konversations-Lexikon*'u meydana getirmekteydi. Daha çok Brockhaus adıyla bilinen eser, birinci baskısının yapılmasından sonraki sekiz yıl içerisinde dört baskı daha yaptı ve cilt sayısı ona yükseldi. *Britannica* gibi Brockhaus da kendinden sonra yayımlanan birçok ansiklopediye tesir etti ve birçok dile çevrildi. XIX. yüzyılda yayımlanan bir başka ansiklopedi *Encyclopaedia Metropolitana*'dir. 1817-1845 arasında yirmi sekiz cilt olarak yayımlanan eser Samuel Taylor Coleridge'in yaptığı sistematik plana dayanmaktaydı. Yayımcı tarafından kısmen değiştirilen plana göre ansiklopedi dördü metin, biri indeks olmak üzere beş bölümden meydana gelecekti (bk. Collison, s. 243-299). Coleridge'in o dönemde pek yaygın kullanılmadığı halde sistematik düzenlemeyi seçmesi ve planının orijinalliği gibi sebeplerle ansiklopedi tarihinde önemli bir yere sahip olan *Metropolitana*, ticarî ve idarî açılardan pek fazla başarı gösteremedi. *Metropolitana*'nın başlangıcından bir yıl sonra (1818) çıkarılmasına başlanan, Johann Samuel Ersch ve Johann Gottfried Gruber'in birlikte hazırladıkları *Allgemeine Enzyklopädie* 1889'da 167 cilt çıktıktan sonra tamamlanmadan kaldı. Amerika'da 1829-1833 arasında on üç cilt olarak ilk baskısı yayımlanan *The Encyclopedia Americana* ise Brockhaus ve *Britannica* kadar yaygın olmamakla birlikte XIX. yüzyılın önemli ansiklopedileri arasına girmiş ve günümüze kadar etkinliğini devam ettirmiştir. Yine bu asırda Almanya'da Josef Meyer'in hazırladığı *Der Grosse Conversations-Lexikon* (1840-1855, kırk altı cilt, altı cilt ek), Macaristan'da *Egyetemes Magyar Encyc-*

lopaedia (I-XIII, 1860-1876) gibi daha çok millîlik özellikleri göze çarpan önemli ansiklopediler yayımlandı. Fransa'da Ephraim Chambers ile herhangi bir ilişkisi bulunmayan *Chambers's Encyclopaedia* (I-X, 1860-1868) çıkarken aynı yıllarda Pierre Athanase Larousse'un yayımlamaya başladığı *Grand Dictionnaire Universal du XIXe siècle* adlı ansiklopedi bütün dünyada büyük bir ün kazandı. 1865'te yayımına başlanan bu ansiklopedi 1876 yılında on beş cilt olarak tamamlandı, 1878 ve 1888 yıllarında da ekler çıkarıldı. Bu eserden sonra XX. yüzyıla kadar yayımlanan diğer önemli ansiklopediler arasında Fransa'da Marcelin Berthelot başkanlığında çıkarılan *La Grand Encyclopédie* (I-XXX, 1886-1902); Rusya'da, daha çok yayımcısı Granat Enstitüsü'nün ismiyle bilinen *Entsiklopedicheski Slovar* (I-VIII, 1895); Polonyalılar'ın 1892'de on üç cilt halinde çıkardıkları *Wielka Encyklopedia Powszechna*; Danimarka'da yayımlanan *Salmonsens Konversations Leksikon* (I-XIX, 1893-1911) ve Bulgarlar'ın 1899-1907 yılları arasında çıkardıkları ve tamamı üç cilt olan *Enciklopedičeski Rečnik* sayılabilir.

XX. yüzyılın başlarında Ruslar, S. N. Yuşakov'un çalışmalarıyla *Bolşaya Entsiklopedya* (1900-1909, yirmi cilt, iki cilt ek) adında bir ansiklopedi ve hemen ardından da *Bolsaya Sovetskaya Entsiklopedya* (1926-1947, altmış cilt, bir cilt ek) adıyla bir başka ansiklopedi daha çıkardılar. 1888-1909 arasında Çekler'in yirmi sekiz ciltlik *Ottov Slovník Naučný* ve 1925-1933 arasında da yedi ciltlik *Masarykuv Slovník Naučný* adlı ansiklopedileri yayımlandı. Yunanistan'da *Megalé Helleniké Enkyklopaideia* (I-XXIV, 1926-1934); Romanya'da *Enciclopedia României* (I-IV, 1938-1943) ve *Enciclopedia Cugatarea* (1940); İtalya'da Mussolini'nin de desteğiyle *Enciclopedia Italiana* (I-XXXVIII, 1929-1939); Portekiz'de *Grande Enciclopédia Portuguesa e Brasileira* (I-XXXVIII, 1935-1937); Belçika'da *Encyclopédie Belge* (1934); Yugoslavya'da *Enciklopedija Jugoslavije* (I-VIII, 1955); Avustralya'da iki ciltlik *The Australian Encyclopedia* (1925-1926); Kanada'da *The Encyclopedia of Canada* (1935-1949, altı cilt, bir cilt ek) ile *Encyclopedia Canadiana* (I-X, 1957-1958) ve Amerika'da *Collier's Encyclopedia* (I-XX, 1950-1951) yayımlandı. Bu asırda Fransızlar XIX. yüzyıldaki ansiklopedilerine *Encyclopédie Française*'i

(I-XX, 1935-1966) eklerken *Encyclopaedia Universalis* (1968-1975) gibi milletlerarası iş birliği ile hazırlanan ansiklopediler de meydana getirildi.

Günümüz Batı dünyasında ansiklopedi yayıncılığı son derece gelişmiş, sayılamayacak kadar irili ufaklı pek çok ansiklopedi çıkarılmıştır. Bunlardan, özellikle İslâm âlemi açısından önemli bir yere sahip olan *Encyclopaedia of Islam* (1913-1936, dört cilt, bir cilt ek) Almanca, Fransızca ve İngilizce olmak üzere üç dilde yayımlanmıştır. Hollanda'nın Leiden şehrinde E. J. Brill adında bir yayınevi tarafından neşredilen eser İslâm âleminin coğrafya, etnografya ve biyografya gibi konularını ihtiva etmektedir; 1960 yılından itibaren de ikinci yayımına (new edition) başlanmıştır. Bu ansiklopedi, sahasında yazılmış ilk ve tek eser olması ve sahip bulunduğu ilmî mevki sebebiyle büyük bir rağbet görmüş, tercüme, tâdil ve ikmal yoluyla hazırlanan Türkçe neşrinden (*İslâm Ansiklopedisi*, I-XIII, 1940-1988) başka 1933 yılında Arapça olarak Mısır'da (*Dâ'iretü'l-ma'ârifü'l-İslâmiyye*) ve 1959 yılında da Urduca olarak Pakistan'da (*Urdu Dâ'ire-i Ma'ârifü'l-İslâmiyye*) yayımlanmasına başlanmıştır. Bu son iki tercümenin yayımı da aslının ikinci yayımı gibi halen devam etmektedir. Bundan başka, Routledge and Kegan Paul isminde bir İngiliz yayın şirketi tarafından da editörlüğünü Ehsan Yarshater'in yaptığı *Encyclopaedia Iranica* adlı bir başka ansiklopedinin daha yayımına başlanmıştır (1982).

3. İslâm Âleminde Ansiklopedik Eserler. Hicrî I. (VII.) yüzyıl, İslâmî ilimlerin doğuş devridir. İlk ilmî çalışmalar, Kur'an-ı Kerim'in doğru ve eksiksiz olarak anlaşılması ihtiyacından kaynaklanır. Böylece bir taraftan bu ihtiyacın etkisiyle gelişen gramer ve lugat çalışmaları kıraat ve tefsir gibi Kur'an ilimlerinin doğuşuna zemin hazırlarken diğer taraftan Hz. Peygamber'in hadislerinin Kur'an'dan sonra en büyük rehber olması keyfiyeti de hadis, siyer ve ilmü'r-ricâl alanlarındaki çalışmalara zemin hazırlamıştır (bk. Furat, VII/1-2, s. 300). İslâm dininin esaslarından bahseden akaid ilminin, nüvesini Kur'an hükümleriyle Hz. Peygamber'in kanun koyuculuk vasfının (teşri') teşkil ettiği fıkıh ilminin ve çekirdeğini Hz. Peygamber'in derunî hayatının oluşturduğu tasavvuf ilminin de ilk fikrî hazırlıkları bu döneme rastlar. Hicrî I. ve hatta II. yüzyıllarda dinî ilimler daha ziyade telkin ve sözlü rivayete dayandı-

ğı dikkati çekmektedir. Ancak bu durum hadis tedvini ve rivayeti açısından böyle değildir; çünkü önceleri hadislerin yazılmasına karşı çıktığı ve şifahî rivayetlere büyük önem verildiği halde I. yüzyılın başlarından itibaren hadislerin yazıldığı bilinmektedir. Ayrıca bu yüzyılda yazılan nahve dair eserler ile II. yüzyıl başlarında var olduğu bilinen tefsir, siyer ve ilmü'r-ricâle dair eserleri de göz ardı etmemek gerekir. Fakat bütün bu eserler henüz ansiklopedik mahiyette değildir.

Hicrî II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle III. yüzyılda İslâmî ilimlerin çok geliştiği ve birçok değerli eserin vücuda getirildiği görülür. Bunların büyük çoğunluğu biyografik bilgiler veren ve genellikle alfabetik düzenlenmiş olan eserlerdir. *Tabakat** türü denilen bu eserlerden ilki Vâsil b. Atâ'nın (ö. 131/748-49) *Tabakâtü ehli'l-ilm ve'l-cehl*'idir. Bundan başka, işlediği konuların genişliği açısından önem taşıyan İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) kaleme aldığı *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'nın da burada zikredilmesi gerekir. İslâm ilim ve medeniyeti tarihi boyunca sayısız denecek kadar çok örneklerine rastlanan bu biyografik eserlerin kendi sahalarında birer "meşhur adamlar ansiklopedisi" sayılmaları mümkünse de (Furat, a.y., s. 301) bunları İslâm âlemindeki ilk ansiklopedik eserlerin hazırlayıcıları olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır; çünkü bu eserlerin aslında birer biyografik çalışma oldukları bilinmektedir. Ansiklopedilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan etkenler arasında, Emevîler devrinden başlayarak özellikle Abbâsî Halifesi Me'mûn zamanında (813-833) zirveye ulaşan, eski Yunan kaynaklarının tercüme ve tetkiki faaliyetlerinin de sayılması gerekir. Bu faaliyetler sonucu İslâm âlemi tıp, eczacılık, zooloji, baytarlık, kimya, botanik, matematik ve astronomi gibi sahalarda büyük gelişmeler kaydetmiştir. İlk ansiklopedilerin ortaya çıkışı, İslâmî ilimler sahasındaki çalışmalara müsbet ilimler alanındaki bu faaliyetlerin de eklenmesinden sonraya rastlar. Bu türden eser telif edenlerin başında Câhiz (ö. 255/868) gelmektedir. İçerisinde İslâmî ilimlerden başka edebiyata, tarihe, madenlere ve hayvanlar âlemine dair bilgiler bulunan ve hayvanlara ait bilgilerin diğerlerine nazaran fazla olması sebebiyle daha çok "hayvanlar ansiklopedisi" mahiyetinde görülerek *Kitâbü'l-Hayevân* adıyla anılan eseri ile edebiyatın

hemen her konusunda bilgiler ihtiva eden *el-Beyân ve't-tebyîn*, Câhiz'in bu alandaki en önemli çalışmalarıdır. Bu iki eserde kısmen de olsa kendini hissettiren, bütün bilgileri bir araya toplama ve kültürlü olabilmek için gereken malzemenin tamamını verme amacının daha bâriz bir şekilde Câhiz'in çağdaşı İbn Kuteybe (ö. 276/889) tarafından gerçekleştirildiği görülür. Devrinin en büyük ediplerinden biri olan ve yazdığı eserlerle dil, edebiyat, hadis, fıkıh, tarih ve mezheplere dair zamanının bütün bilgilerini derlediğini gösteren İbn Kuteybe'nin *‘Uyûnül-ahbâr* adındaki ansiklopedisi, aynı zamanda devrin "edep" telakkisini de aksettirmektedir. İbn Kuteybe bu eserinde yer verdiği konuları şu başlıklar altında toplar: Saltanat ve idare, harp, şahsiyet, karakterler, ilim ve edebiyat, zühd, halifelerin nazarında zâhidler, mev'izalar, kardeşlik, ihtiyaçlar, yemekler, hanımlar.

İslâm âleminin ilk ansiklopedisi olarak kabul edilen *‘Uyûnül-ahbâr*'dan sonra ansiklopedik eser telifinin kısa zamanda büyük boyutlara ulaştığı görülmektedir. Batı'nın karanlık günler yaşadığı bu devirden itibaren İslâm âleminde lügat, ferheng, kâmus, mu'cem, tabakat, tezkire, tuhfe, menâkıb, ensâb, fihrist, kenz, sefîne, keşşâf vb. genel adlarla, yalnızca bir eserde bir defa kullanılan süslü ve secili birçok özel ismin altında sayısız deneyecek kadar çok ansiklopedik eser vücuda getirilmiştir. Ansiklopedik bilgi veren bu eserler yayın türleri açısından ele alındıklarında tabakat, tezkire, tuhfe, menâkıb ve ensâb gibi isim taşıyanlarının genellikle biyografik; lügat, ferheng, mu'cem, kâmus, keşşâf vb. kelimelerle adlandırılanların sözlük türü ve fihrist adı verilenlerinin ise daha çok bibliyografik eserler oldukları görülmektedir. Gerçek mânada birer ansiklopedi olmamakla beraber "ansiklopedik mahiyetteki eserler" grubuna giren bu çalışmaların yanı sıra, yukarıda sıralanan veya bunlardan başka kelimelerle adlandırılmış, devrindeki bütün ilimlerle yahut belli bir ilim dalıyla ilgili bütün bilgileri içine alan gerçek ansiklopediler de oldukça bol sayıda mevcuttur. Meselâ Câhiz ve İbn Kuteybe ile aynı asırda yaşamış olan Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) *Kitâbü'n-Ne-bât* adlı eseri altı ciltlik bir botanik ansiklopedisi, yine aynı çağın müelliflerinden Müberred'in (ö. 285/898) *el-Kâmil fi'l-luğa* isimli eseri ise nesir ve nazım

olarak edebiyatın bütün konularını içine alan bir edebiyat ansiklopedisi idi. Tıp, kimya, botanik, zooloji, fizik ve felsefe ile ilgili çalışmalarda bulunan büyük âlim Râzî (ö. 313/925), *el-Hâvî* adında büyük bir tıp ansiklopedisi yazmıştı. Asıl şöhretine tıpla ilgili çalışmalarıyla ulaşan ve XVII. yüzyıla kadar Batı'da tıbbın tartışma götürmez otoritesi olarak kabul edilen Râzî'nin bu eserinde Süryânî, Hint ve Grek tabiplerinin elde ettikleri bilgiler de dahil tıp alanında bilinenlerin tamamı yer almaktaydı. Câhiz, Dîneverî, Müberred ve Râzî'nin eserleriyle örneklenen bu önemli "konu ansiklopedileri"nin ardından ansiklopedi alanında son derece verimli bir çağa giren İslâm âleminde IV. (X.) yüzyılda meydana getirilen eserlerin daha çok "genel konulu ansiklopediler" olduğu ve bu eserlerde ilimlerin tasnifi ve tarifi konusundaki çalışmaların ayrıca dikkati çektiği görülür. Ancak bu asrın önemli müelliflerinden İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) yirmi beş bölümden oluşan altı ciltlik *el-İk-dûl-ferid* adlı eseri, bu tasnif ve tarif düşüncesinden çok III. (IX.) yüzyılda hâkim olan "edep" telakkisinin etkisinde kalmıştır.

IV. (X.) yüzyılın ilk yarısında ilimlerin tasnifi alanında yazılan en önemli eser Türk filozofu Fârâbî'nin (ö. 339/950) *İhşâ'ül-‘ulûm ve't-ta'rif bi-âgrâzihâ* adlı kitabıdır. İlimleri beş ana başlık (fâsıl) altında toplayan filozofun bu eseri İslâm ve Batı Ortaçağı'nda büyük bir ün yaptı. İslâm âleminde İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ'dan başlayarak yazılmış olan bütün ansiklopedik eserlere belli ölçüde tesir etmiştir. Batı'da ise Beauvais'li Vincent ve Roger Bacon başta olmak üzere birçok ilim adamı bu eserden yararlanmıştı. Ayrıca *İhşâ'ül-‘ulûm*, Gerard de Crémone tarafından *De Scientiis* adıyla Latince'ye çevrilmiş ve Batı'da yıllarca el kitabı olarak okunmuştur. Bugün ise hemen bütün Batı dillerine çevrilmiş durumdadır. Fârâbî'den sonra ilimlerin tasnifi açısından önemli bir başka eser de Hârizmî'nin (ö. IV/X. yüzyılın sonları) *Me-fâtihu'l-‘ulûm* adlı eseridir. İki bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde fıkıh, kelâm, nahiv, kitâbet, şiir, aruz ve ahbâr; ikinci bölümünde ise felsefe, mantık, tıp, hesap, hendese, astronomi, astroloji, müzik, mekanik ve kimya konuları yer almaktadır. Gene bu yüzyılın ikinci yarısında dikkati çeken bir başka âlim de İbn Furay'un'dur. Onun *Kitâbü Cevâmi'i'l-‘ulûm* adını taşıyan eseri iki

bölümden müteşekkil olup bunlardan birincisinde Arap lisanı, kitâbet, edep, hesap ve hendese; ikincisinde ise felsefî ilimler, kimya, sihir, rüya tabirleri ve astronomi konuları yer almaktadır. IV. (X.) yüzyılda ansiklopedi alanındaki en önemli çalışmalardan biri de İbnü'n-Ne-dîm'in (ö. 995) *el-Fihrist* adlı ünlü eseridir. Eser daha çok bibliyografya türüne benzemekte ise de ilimlerin tasnifi, tarifi ve her ilmin önemli müellifleri hakkında çok değerli bilgiler ihtiva etmesi sebebiyle genel ve kuşatıcı mânada büyük bir ansiklopedi niteliği kazanmıştır. *el-Fihrist* on bölümden meydana gelir: 1. Diller, alfabeler; 2. Nahiv ve dil âlimleri; 3. Ahbâr ve neseb âlimleri, kâtipiler, nedimler, mugannîler; 4. Râviler, şairler; 5. Kelâm ilmi, kelâmcılar, zâhid ve mutasavvıflar; 6. Fakihler, muhad-disler; 7. Filozoflar, mantıkçılar, mühendisler, müzikşinaslar, matematikçiler, müneccimler, tabipler; 8. Hurafeciler, büyücüler, muhtelif konular (fal, binicilik, silâhlar, bayatlık, kokular, zehirler vb.); 9. Harrânîler'in (Sâbîiler) ve Keldânîler'in (Bâbîiler) mezhepleri, Hint mezhepleri; 10. Kimyacılar. IV. (X.) yüzyılın önemli ansiklopedik çalışmalarından bir diğeri de İhvân-ı Safâ topluluğunun risâleleridir. *Resâ'ilü İhvânî's-Safâ* adındaki bu risâleler, sadece dönemin bütün ilimlerini ihtiva etmekle kalmayıp aynı zamanda felsefî bir görüşe de dayanmaktaydı. Eserin, bu tarihe kadar adı geçen diğer ansiklopedilerden farklı bir başka yönü de bir tek kişinin değil bir topluluğun ürünü olmasıydı. Elli iki risâleden oluşan bu ansiklopedi dört bölümden ibarettir: 1. Riyâzî ve tâlimî kitaplar, 2. Tabiat ilimleri, 3. Psikolojik ve akfî ilimler, 4. İlâhî ilimler. Bunlardan birinci bölüm kendi içinde on dört, ikinci bölüm on yedi, üçüncü bölüm on, dördüncü bölüm ise on bir alt bölüme ayrılmıştır. İhvân-ı Safâ'nın risâlelerin düzenlenmesinde uygulanan bu tasniften ayrı olarak kendi içerisinde alt bölümlere ayrılan üç ana bölümden oluşan bir de ilimler tasnifi vardır (bk. S. Hüseyin Nasr, s. 51-54).

İlimlerin tasnifi, tarifi ve tenkidi konularıyla ilgili çalışmaların V. (XI.) yüzyılda da devam ettiği görülmektedir. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) *Risâle fi'l-‘ulûm* adlı eseri bunlardan biridir. Aynı asrın ve İslâm âleminin büyük filozoflarından İbn Sînâ da (ö. 428/1037) tasnif konusuyla ilgilenmiş ve bu konuda *er-Risâle fi'aksâmi'l-‘ulûmi'l-‘akliyye* adlı eserini yazmıştır. İbn Sî-

nâ'nın ansiklopedik iki ünlü eseri daha vardır. Bunlardan birincisi, felsefe ve ilimler ansiklopedisi mahiyetinde olan ve on altı bölümden oluşan *eş-Şifâ*'dır. İkinci eseri ise büyük bir tıp ansiklopedisidir ve bu eser muhteva ve tasnif bakımlarından Râzî'nin *el-Hâvî*'sinden daha üstün bir yere sahiptir. *el-Kânûn fi't-tıb* adını taşıyan bu büyük eser beş büyük bölümden (kitap) meydana gelir: Birinci kitap tıbbın kaidelerinden, ikinci kitap müfret ilâçlar, hususiyetleri, tesirleri ve kullanım tarzlarından, üçüncü kitap vücuttaki organlardan ve hastalıklarından, dördüncü kitap ayrı ayrı bütün hastalıklardan, beşinci kitap ise mürekkep ilâçlardan bahseder. Aynı asrın büyük âlimlerinden Bîrûnî'nin (ö. 442/1051) *Kitâbü't-Taḥkîk* ve *el-Âşârü'l-bâkıye 'ani'l-kurûni'l-hâliye* adlı eserleri de ansiklopedik eserlerdendir. *Kitâbü't-Taḥkîk* iki bölümden ve seksen "makale"den oluşup Hindistan'ın coğrafyası, dinleri, mezhepleri, dilleri, yazarları, eserleri, örf ve âdetleri, kronolojisi, kısacası hemen her şeyinden bahseder. Bîrûnî'nin diğer eseri *el-Âşârü'l-bâkıye* ise eski kavimlerin sosyal yapıları, dinleri, astronomi ve takvimler gibi konular üzerinedir.

VI. (XII.) yüzyılın hemen başlarına gelindiğinde İslâm âleminde ansiklopedik faaliyetlerin, Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) yirmi beş bölümden oluşan *Muḥâḍarâtü'l-üdebâ*'ı ve aynı devrin büyük âlimlerinden Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) onar kitaplık dört ciltten oluşan *İḥyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserleriyle örnekler vermeye devam ettiği görülmektedir. Yine bu asırda, Abbâsî Halifesi Muktefî-Bilâh devrinde (1136-1160) Alp Kutluğ adına kaleme alınmış, otuz altı ana bölüm altında yüz babdan oluşan *Baḥrû'l-fevâ'id* adlı ansiklopedi ile Ebû Âmir Muhammed el-Belavî'nin (ö. 559/1164) *Unmûzecü'l-'ulûm* adlı eserine rastlanmaktadır. Bu eserin ardından Hârizmşâh hükümdarı adına kaleme alınan felsefe, tıp ve tabii ilimlere ait konuları ihtiva eden Farsça *Zaḥîre-i Hârizmşâhi* adlı ansiklopedi gelmektedir. Zeynelâbidîn Ebû'l-Fazl İsmâil el-Cürcânî (ö. 530/1136) tarafından yazılan bu eseri Farsça *Yevâkitü'l-'ulûm* takip eder. Yazılış tarihi yaklaşık VI. (XII.) yüzyılın ortalarına rastlayan eser, şer'an merdud olmayan otuz ayrı ilimden çeşitli meseleleri ihtiva etmektedir. *Unmûzecü'l-'ulûm* gibi Endülü's'te kaleme alınan ve adından bir ansiklopedi olduğu anlaşılan Muhammed el-Vâdîâşî'nin (ö. 596/1199) *Câ-*

mi'u'l-'ulûm adlı eseri hakkında pek fazla bir şey bilinmemektedir. İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) *Kitâbü'l-Müdhîş* adlı ansiklopedik eseri Kur'an ilimleri, dil, hadis ilimleri, tarih ve mev'izalar olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Bu asrın ikinci yarısında kaleme alınan ansiklopedilerden Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *Ḥadîkatü'l-envâr* adlı eseri, altmış ilim dalında bilgi ihtiva etmek suretiyle en fazla ilme yer veren ansiklopedi olmuştur. Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1228) *Mu'cemü'l-büldân* adlı coğrafya ansiklopedisi ise bugün dahi kullanılan önemli bir eserdir.

Fahreddin er-Râzî'nin talebesi Şemseddin Ebû'l-Abbâs eş-Şâfiî'nin (ö. 637/1240) tefsir, hadis, fıkıh, edep, tıp, hendese ve hesap ilimlerini ihtiva eden *Yenâbi'u'l-'ulûm* veya *Eḳālîmü't-te'âlim fi'l-fünûni's-seb'a* adlı eseri ile VII. (XIII.) yüzyıl ansiklopedileri başlar. Tasnifi dağınık olmakla birlikte kelâm, hukuk, tasavvuf, tarih, siyaset, psikoloji, coğrafya, madenler, defineler, tıp ve nevâdir gibi sahalarda bilgiler ihtiva eden Zekerîyyâ el-Kazvî'nin (ö. 682/1283) *Müfîdû'l-'ulûm*'u genel ansiklopediler arasında sayılabilecek bir başka eserdir. Kazvî'nin *'Acâ'ibü'l-maḥlûkât* adlı kitabı da o devrin coğrafya tarihi ve kozmografyası üzerine yazılmış bir ansiklopedi mahiyeti taşımaktadır. İslâm âleminde ilimlerin tasnifi, tarifi ve tenkidi meselesi bu asır âlimlerini de meşgul etmiş, edip ve âlimlerden Ebû Ali es-Selmâsî bu konuda *eş-Şerîfe fi tekâşîmi'l-'ulûmi'l-yakîniyye* adlı eserini kaleme almıştır.

VIII. (XIV.) yüzyıl boyunca da telifi artarak devam eden ansiklopedik eserlerin başlıcaları Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) *Dürretü't-tâc*'ı, Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin (ö. 716/1316) *Câmi'u't-tevârîḥ*'i, İbn Abdullah ed-Devâdârî'nin (ö. 731/1331) *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*'i, Ahmed en-Nüveyrî'nin (ö. 732/1332) *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* (bu eser aynı zamanda *Târḥu'n-Nüveyrî* adıyla da bilinir) adlı eseri ve Ubeydullah b. Mes'ûd b. Tâcüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *Ta'dîlû'l-'ulûm*'udur. Yine aynı asrın bir başka ansiklopedisi İbn Fazlullah el-Ömerî'nin (ö. 749/1349) yirmi yedi ciltten oluşan *Mesâlikü'l-eşâr fi memâlikil-emşâr*'ı olup bu hacimli eseri Hamdullah-ı Kazvî'nin (ö. 750/1349) genel coğrafya ansiklopedisi *Nüzhetü'l-ḳulûb* takip eder. Yine bu yüzyılda onu ansiklopedilerinin yanı sıra bü-

tün ilimleri ihtiva eden eserlerin de eksilmediği dikkati çekmektedir. Şemseddin el-Âmülî'nin (ö. 750/1349) *Nefâ'isü'l-fünûn fi arâ'isi'l-'uyûn* adlı eseri bunun en güzel örneklerindendir. Dokuz ana grup altında yetmiş civarında alt bölüm ile devrindeki naklî ve aklî bütün ilimleri toplamayı hedefleyen bu eserden sonra da usul ve fıkıh sahasındaki çalışmaları ile tanınan Necmeddin Tarsûsî'nin (ö. 758/1357) *el-Unmûzec* adlı yirmi iki bölümden oluşan ansiklopedisi gelir. Bu asırda da ilimlerin tasnifi konusunun terkedilmediği görülmektedir. Şehâbeddin Ahmed el-İskenderânî'nin (ö. 795/1393) *Risâle fi 'adedi'l-'ulûm*'u bu sahada yazılan önemli eserlerden biridir.

VIII. (XIV.) yüzyıldan sonra İslâm âleminde, ilmi faaliyetlerin yavaşlamasına paralel olarak ansiklopedik eserlerin de yavaş yavaş azaldığı dikkati çekmektedir. Ancak ansiklopedik mahiyette eserlerin tamamen kaybolduğunu ve ilmi faaliyetlerin tamamen durduğunu söylemek yanlıştır. İslâm dünyasında ve bilhassa Osmanlılar'da ansiklopedik bilgiler ihtiva eden birçok eser kaleme alınmıştır ve büyük çoğunluğu tezkire, tabakat veya *fehrese** türünden olan bu biyografik veya bibliyografik eserlerin birçoğu bugünkü anlamda ansiklopedilere çok yaklaşmaktadır. Şöhreti geniş sahaya yayılmış büyük bir âlim olan Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) yirmi bir bölüm halinde tertip ettiği *Maḳâlidü'l-'ulûm* adlı eseri bunların ilkidir. Bu eserin hemen ardından İslâm âleminin en değerli ansiklopedilerinden biri olan *Şubḥu'l-a'sâ* gelir; Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) kaleme aldığı yedi "makale"den oluşan eser, aslında inşâ ilminin usul, kaide ve çeşitlerini izah etmeyi hedeflemiş ise de yüksek seviyeli bir kâtibin bilmesi gereken bilgilerin tamamını vermesi sebebiyle aynı zamanda genel bir ansiklopedi hüviyeti kazanmıştır. Râzî'nin *Ḥadîkatü'l-envâr*'ındaki altmış ilme kırk ilim daha ilâve ettiğini bildiren Molla Fenârî (ö. 839/1435), böylece 100 ilim dalını ihtiva etmiş olan eserine *Unmûzecü'l-'ulûm* adını vermiştir. Bu eserin, Molla Fenârî'nin oğlu Mehmed Şah Çelebi tarafından Râzî'nin eserinden alınmış bir kitap olduğu da ileri sürülmektedir (Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 17-18). IX. (XV.) yüzyılın başka bir değerli ansiklopedisi Muhammed el-İbşîhî'nin (ö. 850/1446) seksen dört bölümde edebî her konusundan bahseden *el-Müstetraf* adlı eseridir.

İsfahânî'nin (ö. 879/1474-75) *Dânişnâme-i Cihân* ve Molla (San) Lutfî'nin (ö. 900/1494) *el-Metâlibü'l-İlâhiyye* gibi eserlerinin ardından İslâm âleminde ansiklopedik çalışmaların iyice seyrekleşmeye başladığı görülür. Bununla birlikte XIX. yüzyıla gelinceye kadar geçen üç asır içinde kaleme alınmış Süyûtî'nin (ö. 911/1505) on dört ilim şubesinden bahseden *el-Uşûl'ul-mühimme li-ʿulûmi cemme* adlı ansiklopedisi ile Şeyh Ahmed el-Misrî'nin (ö. 960/1553) *el-Kânûn fi'd-dünyâ'sını*, Taşköprizâde'lerin, Muhammed Emin b. Sadreddin Şîrvânî'nin (ö. 1036/1626), Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) ve Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın (ö. 1194/1780) ansiklopedik eserlerini unutmamak gerekir. Bunlardan *el-Kânûn fi'd-dünyâ*, Kadî Abdurrahman tarafından 1575'te Türkçeye çevrilmiş olup coğrafya, astronomi, tıp, tarih, fıkralar ve remizler gibi konuları ihtiva etmektedir. Taşköprizâde İsmâmeddin Ahmed Efendi (ö. 968/1561) tarafından Arapça olarak kaleme alınan *Miftâhu's-saʿade ve mişbâhu's-siyâde* adlı ansiklopedik eser, müellifin oğlu Taşköprizâde Kemâleddin Mehmed (ö. 1030/1621) tarafından bazı ilâvelerle birlikte *Mevzûatü'l-ulûm* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Bundan başka, Taşköprizâde İsmâmeddin Ahmed Efendi'nin yine Arapça yazdığı *eş-Şakâ'îku'n-nuʿmâniyye fi ʿulemâ'i'd-devleti'l-Osmâniyye* adlı biyografik eseri büyük önem taşımaktadır. Bu eser yazılmasından kısa süre sonra Mehmed Mecdî Efendi (ö. 999/1591) tarafından *Hadâiku's-Şakâik* adı altında yeni bilgilerle genişletilerek Türkçeye çevrilmiştir (995/1587). Şîrvânî'nin elli dört ilim dalında ansiklopedik bilgiler ihtiva eden *el-Fevâ'idü'l-hâkâniyye* adlı eserinden sonra Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn ʿan esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* isimli kitap ve yazar ansiklopedisini zikretmek gerekmektedir. İçerisinde 14.500 kadar kitap ve risâle ile 10.000 kadar müellif hakkında bilgi bulunan bu eser yirmi yılda meydana getirilmiştir. Bu tarihten sonra bazı önemli eserlere yazılmış zeyillerin ve tercümelerin dışında, Erzurumlu İbrâhim Hakkı tarafından kaleme alınan *Mârifetnâme* değerli bir ansiklopedik eser hüviyeti taşımaktadır. Tasavvufî görüşün hâkim olduğu bu eserde aritmetik, geometri, astronomi, mineraloji, botanik, zooloji, anatomi, coğrafya ve fizik gibi ilim dallarından seçilmiş önemli konular yer almaktadır.

İslâm âleminde XIX. yüzyıla gelindiğinde ansiklopedik eserlerin iyice azaldığı, ancak bu asrın ikinci yarısından itibaren bazı güzel örneklerin ortaya çıkmaya başladığı görülür. Fakat bu eserlerin büyük çoğunluğu Batı ansiklopedilerinin tesirindedir. Arapça'da ansiklopediler için bu devirden itibaren *enkyklios paideianın* kelime karşılığı olan *dâiretül-maârif* teriminin kullanılmaya başlanması, metot ve muhteva itibarıyla modern Batı ansiklopedilerine ayak uydurma gayretinin ilk belirtilerindendir. Arapça'da daha sonraları ansiklopedi anlamında *mevsû'a* ve bazan da *ma'leme* kelimelerinin kullanıldığı görülmekte ise de daha çok *dâiretül-maârif* terimi yaygınlaşmıştır. Bu asırda, İslâm âlemindeki ansiklopedi telifi çalışmalarının en önemlisi Butrus el-Bustânî'nin (ö. 1883) *Dâ'iretül-ma'ârif*'dir. Müellif, ilk cildini 1876'da Beyrut'ta bastırarak ansiklopediyi ölümüne kadar ancak altı cilde çıkarabilmiştir. Butrus el-Bustânî'nin ölümünden sonra oğlu Selîm el-Bustânî yedinci ve sekizinci ciltleri ilâve etmiş, daha sonra öteki oğulları ve akrabalarının, özellikle Osmanlı Devleti Âyan Meclisi âzalarından ve nâzirlerinden Süleyman el-Bustânî'nin gayretleriyle eser on bir cilde çıkarılmıştır. Fakat 1900 yılında Mısır'da yayımlanan bu son cilt de Arap alfabesi sırasıyla "ayın" harfinden ileriye gidememiştir. Bustânî'lerin yarım kalan bu eserinden sonra Muhammed Ferid Vecdî'nin derlediği *Dâ'iretül-ma'ârifü'l-karni'l-ısrîn* yayımlanmış ve ilk baskısı 1910-1918 yılları arasında Mısır'da yapılan on ciltlik eserin ikinci baskısı 1923-1925 arasında, üçüncü baskısı ise Beyrut'ta 1971 yılında yapılmıştır.

XX. yüzyılda İslâm âleminde ansiklopedi telifi çalışmalarının nisbeten artmaya başladığı söylenebilir de araların da ciddi ve köklü müesseseler tarafından neşredilmiş, Batı'nın büyük ansiklopedileri ile mukayese edilebilecek derecede orijinal, sürekli ve kapsamlı olanların sayısı yok denecek kadar azdır. Bunların önemli bir kısmı ise ya tercüme veya başka bir şekilde yabancı bir ansiklopediyi esas almak yoluyla hazırlanmış eserlerdir. Bu yüzyılda İslâm âleminde neşredilen ansiklopedilerden *Dâ'iretül-ma'ârifü'l-İslâmiyye*, Leiden'de çıkarılan *Encyclopaedia of Islam*'ın Arapça tercümesidir. Mısır'da 1933 yılından beri yayımlanmakta olan eserin şimdiye kadar on beş cildi neşredilmiş olup henüz tamamlanmamıştır. Albert Rihânî tara-

findan hazırlanan *el-Mevsû'atü'l-ʿArabîyye* ise 1955 yılında bir cilt olarak neşredilmiştir. Ali Ekber Dihhudâ'nın hazırladığı *Luğatnâme*, Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından 1956'dan itibaren fasiküller halinde yayımlanmış ve 1979'da 222 fasikül olarak tamamlanmıştır. *Urdu Dâ'ire-i Ma'ârif-i İslâmiyye* adlı ansiklopedi ise Pencap Üniversitesi tarafından 1959 Temmuzunda Lahor'da altmış dörder sayfalık aylık fasiküller halinde yayımlanmaya başlamış olup neşri halen devam etmektedir. Eserin hazırlanmasında *Encyclopaedia of Islam*'ın ilk baskısı esas alınmış, fakat Arapça ve Türkçe neşirlerinden de istifade edilmiştir; bazı yeni ilâve maddeler de bulunmaktadır. Muhammed Şefik Gurbal tarafından neşredilen *el-Mevsû'atü'l-ʿArabîyye el-müeyyessere*'nin birinci baskısı (Kahire 1965) bir cilt, ikinci baskısı (Kahire 1972) iki cilttir. Yine bu yüzyıldaki ansiklopediler arasında *Mevsû'atü'l-fıkhi'l-İslâmî* (I-XVI, Kahire 1966-1980, henüz ilk harfi tamamlanmamış durumdadır), *Ensiklopedi Indonesia* (haz. Hassan Shadily, I-VII, Jakarta 1980-1984), Küveyt Evkaf ve Din İşleri Bakanlığı'nın neşrettiği *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye* (I-XX, Küveyt 1980-1989, neşri devam ediyor) ve başkanlığını Abdülhâdî Hâşim'in yaptığı bir heyet tarafından hazırlanarak Şam'da 1984 yılında dört cilt olarak basılan *Mevsû'atü'l-Filistîniyye*'yi sıralamak gerekir. Ayrıca Tahran'da aynı isimli bir kuruluş tarafından 1989 yılında Kâzım Müsevî Bocnurdî'nin baş ediliş altında ilk cildi yayımlanan *Dâ'iretül-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî* ile Ürdün Kraliyet Akademisi İslâm Medeniyeti Araştırmaları Merkezi tarafından Amman'da hazırlık çalışmaları yürütülen *Mevsû'atü'l-hadâratü'l-İslâmiyye* adlı ansiklopedi çalışmasını da ilâve etmek gerekir. Bu son ansiklopedinin 1989 yılında 212 sayfalık bir örnek fasikülü yayımlanmış olmakla birlikte asıl yayına henüz başlanmamıştır.

4. Türkiye'de Ansiklopediler. Türkiye'de ansiklopedilerin ortaya çıkışı XIX. yüzyılın sonlarına rastlar. Osmanlı müelliflerinin daha çok tezkire ve tabakat türünde kaleme aldıkları eserlerden farklı olarak bugünkü mânada bir ansiklopedi teşebbüsü Ali Suâvi tarafından başlatılmıştır. Ali Suâvi, Paris'te 1869 yılından itibaren çıkarmakta olduğu *Ulûm* gazetesinin 1 Rebiülâhîr 1287 (1 Temmuz 1870) tarihli 21. sayısından itibaren *Kâmûsü'l-ulûm ve'l-maârif* adı altında resimli ve

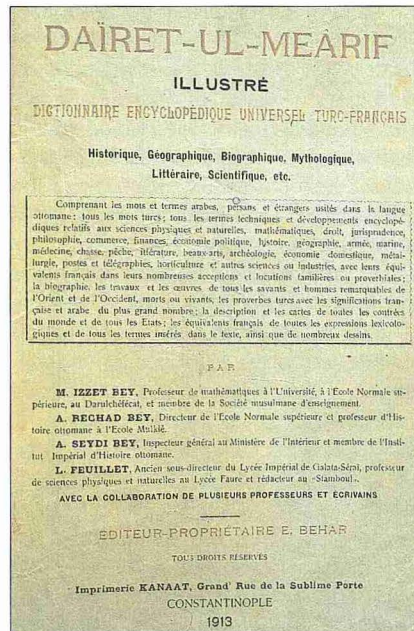
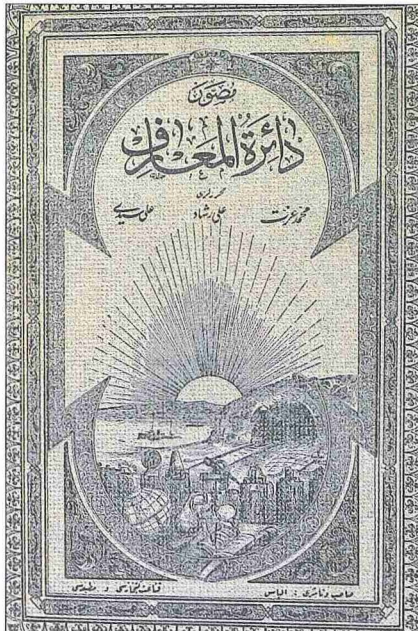
on altı sayfa ek fasiküller vermeye başladı. Beş fasikül yayımlandıktan sonra Almanlar'ın Paris'i kuşatmaları sebebiyle gazetenin kapanması üzerine ansiklopedinin yayımı da durmuş oldu. Son fasikül 3 Cemâziyelâhir 1287 (31 Ağustos 1870) tarihli 25. sayının eki olup "atabeg" maddesinde kalmıştır. 1882-1883 yılları arasında yayımlanan Yağlıkzâde Ahmed Rifat Efendi'nin *Lugat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye* isimli eseri, Türkçe'de tamamlanmış ilk ansiklopedi olması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Her biri yaklaşık 300'er sayfalık yedi ciltten meydana gelen bu eserde sadece tarih ve coğrafya konularına değil aynı zamanda icatlara, makinelere, fizik, kimya ve botanik gibi müsbet ilimlere de yer verilmiştir. 1888 yılında, Kurmay Yüzbaşı Ahmed Nâzım ve Topçu Yüzbaşı Mehmed Rüşdü tarafından *Katre* adında bir ansiklopedinin on iki sayfalık örnek fasikülü yayımlanmış, fakat sonra asıl yayına geçilememiştir. Sekiz sayfalık fasiküller halinde çıkartılarak üç yılda tamamlanması planlanan ansiklopedinin önsözünde ise 658 maddeden oluşan "A" harfinin tamamının yazıldığı bildirilmiş ve asıl amacın *Muhîd-i Kebîr* adında kırk elli ciltlik bir ansiklopedi hazırlamak olduğu ve *Katre*'nin buna bir giriş teşkil edeceği açıklanmıştır. Aynı yıl büyük yazar ve lugatçı Şem-

seddin Sâmî'nin *Kâmûsü'l-a'lâm* adlı meşhur tarih ve coğrafya ansiklopedisinin yayımına başlandı. Başlangıç tarihinden itibaren düzenli bir şekilde her on beş günde bir forma halinde çıkan, bir yandan basılırken bir yandan da yazımı devam eden ve böylece on bir yılda tamamlanan *Kâmûsü'l-a'lâm*, her biri 700-800 sayfa civarında altı ciltten oluşmaktadır. 1899 yılı başlarında tamamlanmış devrin matbuatında büyük hadise olmuş, her taraftan gelen tebrik ve takdir yazıları ile karşılanmıştır. *Kâmûsü'l-a'lâm*'in yayımına başlanmasından iki yıl sonra, Meclis-i Kebîr-i Maârif âzasından Mehmed Süreyyâ Bey *Sicill-i Osmânî* adlı eserinin neşrine başladı. Eser Osmanlılar devrinde yaşamış 20.000 civarında şahsın biyografisini ihtiva etmektedir. İkinci ve üçüncü ciltlerinin basım tarihi 1894 olan eserin dördüncü cildinin tarihi yoktur. Yine 1890 yılında Seyyid Abdülzâde Mehmed Tâhir ve Serkis Orpilyan tarafından *Mahzenü'l-ulûm* adında bir ansiklopedinin yayımına başlandı. Ancak altı bölüm halinde planlanan bu teşebbüs de 339 sayfalık birinci ciltten öteye gidemedi. Daha sonra, 1893-1899 arasında dört küçük cilt (1212 sayfa) olarak yayımlanan Kolağası Ali Cevad'ın *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrafiya Lugatı* adındaki ansiklopedisi gelir. İki bölüm-

den oluşan bu eserin üç ciltlik birinci bölümünde, o devirde Osmanlı idaresi altında bulunan yerleşim merkezlerinin tabii, beşerî ve iktisadî coğrafyası ile idarî yapısı hakkında kısa bilgiler yer almaktadır. İkinci bölümü (dördüncü cilt) Osmanlı devlet adamları ve şairlerinin biyografilerine ayrılmış olan eserin sonunda da padişahların resimleri bulunmaktadır. Bu arada, 1897 yılında matematikçi Sâlih Zeki'nin, 400 sayfalık birinci cildin çıkarılmasından sonra yarım kalan *Kâmûs-ı Riyâziyyât* adlı ansiklopedisinin yayımına başlandı. Matematik ve astronomi alanındaki terimler ile önemli âlimlerin biyografilerini ihtiva eden bu eserden başka Sâlih Zeki'nin yine yarım kalmış *Âsâr-ı Bâkiye* (I-II, 1911) isimli bir başka ansiklopedisi daha vardır. Müellifin ölümünden iki yıl sonra *Kâmûs-ı Riyâziyyât*'ın tamamlanması için yeniden neşrine başlandıysa da birinci ciltten öteye gidilemedi.

Dördü tamamlanmış, beşi yarım kalmış belli başlı dokuz ansiklopediyi geride bırakarak girilen XX. yüzyılda da *Muhîd-i Maârif* adlı ilk teşebbüsün yine yarım kalmış olduğu görülmektedir. İlk genel konulu ansiklopedi denemesi olması sebebiyle ayrı bir öneme sahip olan bu eser Maarif Meclisi âzası Emrullah Efendi tarafından hazırlanmaktaydı. 1900 yılında 639 sayfalık ilk cildinin neşredilmesinden sonra devam edemeyen bu ansiklopedinin son maddesi "Asur Nazir-Habal"dır. *Muhîd-i Maârif*'te dikkati çeken önemli bir husus, her konunun sadece özüne değil bulunabilen her noktasına dair bilgilere yer vermek istemesidir. Bu durum yetmiş sekiz sayfalık bir "at", otuz iki sayfalık bir "elif" maddesi gibi hacim ve muhteva açısından diğer maddelere oranla son derece nisbetsiz maddelerin ortaya çıkmasına ve eserin yer yer kuru bilgi yığını haline dönüşmesine sebep olmuştur. Emrullah Efendi Meşrutîyet'in ilânından sonra maarif nâzırı olduğu zaman ansiklopedi işine tekrar el attı ve bu defa tek başına değil, kendisinin başkanlığında dokuz şubeye ayrılan 132 ilim adamı ve yazardan oluşan bir kurul ile işe başladı. Beyazıt Kütüphanesi'nde yapılan bir toplantı ile tesbit edilen bu kurulların çalışmalarıyla ortaya çıkarılan esere *Yeni Muhîd-i Maârif* adı verildi. Ancak bu eser de birinci ciltten sonra yayımlanamadı; 1911'de çıkan bu cilt 752 sayfa olup son maddesi "Asuriye" idi. Yine 1900 yılında Mâbeyn-i Hümâyun mütercimlerinden Mehmed İzzet tarafından

Dâ'iretül-ma'ârif'in kapağı ve ilk sayfası

hazırlanan ve değişik bir muhtevaya sahip olan *Rehber-i Umûr-i Beytiyye*'nin yayımına başlandı. Eser çocuk bakımı, yemek pişirme, biçki-dikiş örnekleri ve çiçek yetiştirme vb. konularda pratik bilgiler ihtiva etmekteydi. Adından da anlaşılacağı üzere bir ev ve aile ansiklopedisi olan bu eser 1908'de çıkarılan üçüncü ciltte ve "çim" harfinde kaldı. 1911'de madde başlıkları Fransızca, metni Türkçe olarak yayımına başlanan Rızâ Tevfik Bölükbaşı'nın *Mufasssal Kâ-mûs-ı Felsefe* adlı ansiklopedik sözlüğü de üçüncü ciltte ve "classification des sciences" maddesinde kaldı. Emrullah Efendi'nin 132 kişilik kurul denemesinden sona 1913 yılında Türkiye'de ikinci defa bir kurul çalışması planlandı. Ali Reşad, Ali Seydi, Mehmed İzzet ve L. Feuillet'nin başında bulundukları bu kurulun hazırladığı ansiklopedinin adı *Musavver Dâiretül'-maârif* idi ve birinci cildi 1913, ikincisi 1917'de neşredilen bu eser de daha "elif" harfini bitirmeden kaldı. Bursalı Mehmed Tâhir'in 1914'te basılan üç ciltlik eseri *Osmanlı Müellifleri* ise bir ansiklopedi olmaktan çok kendinden sonraki ansiklopedilere kaynak teşkil edecek biyobibliyografik bir çalışmaydı. 1600 kadar kitabın tahlili ve müelliflerinin hal tercümelerini ihtiva eden bu eserden sonra savaş yılları başladı. Balkan Savaşı'nı takip eden I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında ansiklopediler alanında pek fazla bir şey yapılmadı.

1927 yılına gelindiğinde *Çocuk Ansiklopedisi* yayımlanmaya başladı. Dört cildi çıktıktan sonra 1928'de harf inkilâbı sebebiyle ara verilen ansiklopedinin son fasikülünde Ocak 1929'dan itibaren yeni harflerle tekrar başlayacağı bildirilen yayımı ancak 1937 yılında gerçekleştirilebildi. Sabiha Zekeriya (Sertel), Faik Sabri (Duran) ve Mehmet Zekeriya (Sertel) tarafından hazırlanan ilk seri *Çocuk Ansiklopedisi*, Arap harfleriyle yayımlanan son ansiklopedi ve adında "ansiklopedi" kelimesini kullanan ilk ansiklopedi olması, ayrıca Cumhuriyet devrinin de ilk ansiklopedisini teşkil etmesi sebepleriyle özel bir yere sahiptir. Bu tarihten önce ansiklopedik eserlere kâmus, lugat, dâiretül'-maârif, muhtû'l'-maârif, kâmusü'l'-ulûm ve'l'-maârif ve mahzenü'l'-ulûm gibi isimlerin verildiği Türkçe'de, bundan sonra ansiklopedi kelimesi yaygın olarak kullanılmaya başladı.

Harf inkilâbından sonra yayımına başlanan ilk ansiklopedi, Yunus Nadi Abalı-

oğlu, M. Zekeriya Sertel ve M. Turhan Tan başta olmak üzere altı kişilik bir heyet tarafından çıkarılan *Hayat Ansiklopedisi*'dir (I-X, 1932-1936). *Compton's Pictured Encyclopaedia* (I-VIII, 1922) esas alınıp *American Educator* (I-X, 1919) adlı bir başka ansiklopediden de istifade edilerek hazırlanan bu ansiklopedinin Türk tarihi ve coğrafyasına dair maddeleri yayın kurulu tarafından ilâve edilmiştir. *Hayat Ansiklopedisi* ile İbrahim Alâeddin Gövsa'nın *Meşhur Adamlar* (I-IV, 1933-1938) ve *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (1945), İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri* (1930-1942, on iki cüz) ve *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (1940-1953, on dört cüz) adlı biyografik eserler hariç bu devredeki diğer değerli ve orijinal ansiklopedik yayın teşebbüslerinin başarıyla sonuçlandıklarını söylemek mümkün değildir. Meselâ Mustafa Reşit Belgesay'ın *Hukuk Ansiklopedisi* 1933 yılında sadece bir fasikül, Sadeddin Nüzhet Ergun'un *Türk Şairleri* adlı eseri 1935-1946 yılları arasında dört cilt (son maddesi "Fâizi"dir), M. Fuad Köprülü'nün *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi* 1935 yılında altmış dört sayfalık bir fasikül ve Abdülkadir İnan ile M. Şakir Ülkütaşır'ın birlikte hazırladıkları *Türko-loji Ansiklopedisi Üzerine Bir Kalem Deneyi* isimli çalışmaları ise 1938 yılında sadece on altı sayfalık bir forma yayımlandıktan sonra yarım kalmışlardır. Bu arada eski *Çocuk Ansiklopedisi* iki cilt halinde tam olarak ve *Yeni Çocuk Ansiklopedisi* adıyla 1937'de tekrar yayımlandı.

1940'lı yıllarda devlet de ansiklopedi yayıncılığına başladı. Leiden'de 1913-1936 yılları arasında yayımlanan *Encyclopaedia of Islam*'ın "Türkçe'ye tercümesi, tâdili, ikmalî ve bazı maddelerinin telifi suretiyle" hazırlanan *İslâm Ansiklopedisi*'nin ilk fasikülü 1940 yılının Kasım ayında çıkarıldı. Maarif Vekâleti'nin kararı üzerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kurulan bir heyet tarafından neşre hazırlanan ansiklopedi, ikisi ikiye ciltten oluşan on üç cilt halinde ve ancak 1988 yılında tamamlanabildi. Aslı müsteşrikler tarafından hazırlandığı için içerisinde İslâmiyet'e, Türklüğe karşı yapılmış maksatlı tarizler ve iftiralar bulunan bu ansiklopedinin ilk fasikülü piyasaya çıktıktan sonra devrin ileri gelen din âlimlerinden İsmâil Hakkı İzmirli, Kâmil Miras, Ömer Rıza Doğrul ve Eşref Edip tarafından *İslâm-Türk Ansiklopedisi* adı altında ye-

ni bir ansiklopedinin yayımına başlandı (1941). Gerçek bir telif ve ilmî çalışma mahsulü olan ve ilk elli fasikülü birinci cildi oluşturan bu eser 70. sayıda "Abdülğani" maddesi ile son buldu (1948).

1942'de Maarif Vekâleti *Grand Mémento Larousse* adlı Fransız ansiklopedisinin tercüme ve yayımına başladıysa da fizik bölümü 8. fasikülde, 1943'te çıkarılan coğrafya bölümü ise 2. fasikülde kaldı. 1943 yılında Maarif Vekâleti bu defa millî bir ansiklopedi yayımlanmaya başladı. İlk dört cildi *İnönü Ansiklopedisi* adıyla yayımlanan eserin adı 1951'de *Türk Ansiklopedisi*'ne çevrildi. Devletçe hazırlanan ilk genel konulu ansiklopedi olması bakımından ayrı bir öneme sahip bulunan eser, kırk üç yıllık bir yayım hayatından sonra, planlanan pek çok maddesi terkedilerek, bırakılanlar da daha kısa yazılarak 1986 yılında otuz üç cilt halinde tamamlandı. Yine 1943 yılında Maarif Vekâleti tarafından özel konulu bir ansiklopedinin yayımına başlandı: *Sanat Ansiklopedisi*. Celal Esat Arseven tarafından çoğunlukla Fransız sanat ansiklopedilerinden faydalanılarak hazırlanan bu değerli ansiklopedi 1954 yılında beş cilt olarak tamamlandı. Mehmed Zeki Pakalın'ın hazırladığı *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* de (I-III, 1946-1956) yine Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlandı.

İzmir'de yayımlanan *Ticaret ve İktisat Ansiklopedisi* (1944) birinci fasikülden sonra, İstanbul'da Ebüzziya Matbaası'nın çıkarmaya başladığı *Fen ve Sanat Halk Ansiklopedisi* (1944-1946) ise 16. fasikülden sonra yayım hayatına son vermek zorunda kaldı. Yine 1944'te, adında ansiklopedi kelimesi bulunmakla birlikte daha çok bir dergi hüviyetinde olan *Aylık Ansiklopedi*'nin yayımına başlandı. Bu eser Fransızlar'ın *Larousse Mensuel*'i örnek alınarak Server İskit'in başkanlığında devrin ileri gelen fikir, sanat ve ilim adamları tarafından iki seri halinde hazırlandı. 1 Mayıs 1944'te yayımlanmaya başlanan birinci seri 15 Nisan 1949 tarihli 60. fasikül ile beş cilt olarak tamamlandı. İki aylık bir aradan sonra aynı yılın Temmuz ayında yayımına başlanan ikinci seri ise 1 Haziran 1950 tarihli 12. sayıdan itibaren yarım bırakıldı. 1945'te Mehmet Akın Tuzlalıoğlu tarafından yayımlanmaya başlanan *Avcılık ve Atıcılık Ansiklopedisi* de ikinci fasikülden sonra devam edemedi. Reşad Ekrem Koçu tarafından hazırlanan *İstanbul Ansiklopedisi*'nin ya-

yımı ise 1946 yılında başladı ve 1947'de çıkarılan ikinci ciltten sonra durdu. On yıllık bir aradan sonra ansiklopediyi neşre yeniden başlayan Reşad Ekrem Koçu ölümüne kadar (1975) on bir cilt çıkardı. İki ciltlik ilk serinin son maddesi "asesbaşı", ikinci serinin son maddesi ise "Gökçınar"dır. Aslan Tufan Yazman ve İsmet Alkan'ın 1946'da yayımlamaya başladıkları *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi* 1960 yılında çıkarılan 11. ciltle tamamlandı. 1947'de İbrahim Alâeddin Gövsa, *Resimli Yeni Lugat ve Ansiklopedi* adını taşıyan başka bir ansiklopedinin yayımına başladı. Ancak bu eser, yazarın 1949'da ölmesi üzerine, Server İskit ve Sadun Galip Savcı'nın başında bulundukları bir kurul tarafından beş cilt olarak tamamlandı. 1949'da İsmail Hakkı Tonguç'un *İş Eğitimi Esasına Göre Hazırlanmış Öğretmen Ansiklopedisi*'nin yayımına başlandı, fakat aynı yıl çıkarılan üçüncü fasikülünden sonra bu eser de devam edemedi. 1950-1960 yılları arasında çıkarılan ansiklopedik eserlerin başlıcaları olarak da Mustafa Namık Çankı'nın *Büyük Felsefe Lugatı* (I-III, 1954-1959); M. E. Üzümeri, S. Dinçer ve S. Kazancı'nın birlikte hazırladıkları *Türkiye Ansiklopedisi* (I-VI, 1956-1958); Mithat Sertoğlu'nun *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (1958) ve Afşin Oktay ile Kemal Bağlum'un hazırladıkları *Biyografiler Ansiklopedisi* (1959) sayılabilir.

1960'a kadar yayımlanan belli başlı ansiklopediler bir bütün olarak incelendiği takdirde bunların ilmi, teknik ve ticarî açılarından büyük başarı sağladıkları söylenemez. Yayımlanan ansiklopedilerin büyük çoğunluğu ya tamamlanamamış veya çok uzun bir yayın hayatından sonra ve bunun getirdiği birtakım olumsuzluklarla birlikte ancak tamamlanabilmiştir. Yine büyük çoğunluğu fertlerin şahsî gayretleriyle meydana getirilmeye çalışılan eserlerden oluşmakta, devletin hazırlamaya giriştiği iki önemli ansiklopedi ise o yıllarda tamamlanamamış bulunmaktadır. Bununla birlikte, bir kısmı yarım kalmış da olsa yayımlanan eserlerin tamamının devirlerinde belli bir boşluğu doldurmuş olduklarını, hatta bunlardan özellikle sosyal ilimlerle ilgili olanların temel müracaat eserleri arasındaki yerlerini hâlâ koruduklarını kabul etmek gerekir. Ancak yine de 1960'lı yıllara gelindiğinde, ihtiyaç duyulan herhangi bir konuda ki-

sa zamanda ve öz olarak okuyucuya bilgi verebilecek, geniş halk kitlelerine hitap eden genel ve kuşatıcı mahiyette bir ansiklopedi mevcut değildir. Şubat 1961 yılında Hayat Yayınları tarafından fasiküller halinde yayımına başlanan *Hayat Ansiklopedisi* bu ihtiyacı karşılamaya çalışmış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur. Üç yılda altı cilt halinde yayımlanan bu ansiklopediden sonra Hayat Yayınları, iki ciltlik *Hayat Aile Ansiklopedisi* ile bir ciltlik *Küçük Hayat Ansiklopedisi*'ni ve 1964 yılında da ilkokul çocuklarına yönelik bir başka ansiklopedi olan *Resimli Bilgi*'yi yayımladı. 1962 yılında, başında Sadi Kazancı'nın bulunduğu bir heyet tarafından *Türk Hukuk Ansiklopedisi* adıyla iki ciltlik bir eser yayımlandıysa da "âyise" maddesiyle biten II. ciltten sonrası çıkmadı. Arkın Kitabevi tarafından 1968-1972 yılları arasında fasiküller halinde yayımlanarak on bir ciltte tamamlanan *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 15.000'e yakın madde ve 20.000 civarında renkli resim, fotoğraf, şema ve haritayı ihtiva etmektedir.

1969 yılında ciddi bir organizasyon ile Türkiye'nin ilk büyük ansiklopedisi ve ansiklopedik lugatı yayımlanmaya başladı. Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Limited Şirketi'nin fasiküller halinde çıkardığı bu ansiklopedi *Meydan-Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi* adını taşımaktadır. Eser aslında *Grand Larousse Encyclopedique* (I-X, 1960-1964) adlı Fransız ansiklopedisinin bir tercümesidir. Ancak Fransızca'dan Fransızca'ya olan lugat düzenlemesi Türkçe'den Türkçe'ye durumuna çevrildi; ayrıca Fransızlar'ı ilgilendiren bazı maddeler kısaltılarak veya çıkartılarak esere Türkiye, Türklük ve İslâmiyet'le ilgili maddeler ilâve edildi veya mevcutların hacmi artırıldı. Böylece meydana getirilen ansiklopedi 1973 yılında ve on iki büyük cilt olarak tamamlandı. 1974 ve 1985 yıllarında iki ek cildi yayımlanan *Meydan-Larousse Türk ansiklopedi yayıncılığında* bir dönüm noktası teşkil eder. Bundan sonra Türkiye'de özellikle ticarî açıdan başarılı ansiklopedilerin yayımlanmaya başladığı ve bunların daha çok münferit şahısların eseri olmayıp yayıncı müesseselerin bir araya getirdiği çeşitli ilim adamlarının ortak eseri oldukları görülmektedir. Kaynak Kitaplar'ın Hürriyet Gazetesi ile iş birliği yaparak yayımladığı *Türkiye 1923/1973 Ansik-*

lopedisi (I-IV; 1973-1974), Gelişim Yayınları'nın çıkardığı *Gelişim Genel Kültür Ansiklopedisi* (I-VIII, 1976-1979), Dergâh Yayınları tarafından hazırlanan *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (ilk fasikül Mart 1976'da çıktı, 1990'da VII. cildi yayımlandı, devam ediyor), Anadolu Yayıncılık tarafından yayımlanan *Yurt Ansiklopedisi* (I-XI, 1981-1984) ile *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi* (I-X, 1983-1985), Görsel Yayınlar tarafından çıkarılan *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (I-VI, 1982), İletişim Yayınları'nın çıkardığı *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (I-VI, 1982), aynı yayınevinin *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (I-X, 1983-1986), Ötügen Neşriyat'ın yayımladığı *Yeni Türk Ansiklopedisi* (I-XII, 1985), büyük ölçüde Fransızlar'ın *Grand Dictionnaire Encyclopedique Larousse* (I-X, 1982-1986) adlı ansiklopedilerinin çevirisi niteliğinde olan ve Gelişim Yayınları tarafından çıkarılan *Büyük Larousse* (I-XX, 1986), yine büyük ölçüde *Encyclopaedia Britannica*'nın tercümesiyle hazırlanarak Ana Yayıncılık ve Encyclopaedia Britannica'nın iş birliğiyle yayımlanan *Ana Britannica* (ilk fasikülü Kasım 1988'de çıktı, devam ediyor) ve İngiltere'de 1960'tan bu yana yayımlanan *Children's Britannica*'nın 1988'deki 14. baskısı esas alınarak *Ana Britannica*'yı yayımlayan müesseselerce hazırlanan *Temel Britannica* (ilk fasikül 19 Aralık 1988'de çıktı, devam ediyor) gibi birçok ansiklopedinin özel yayın şirketleri tarafından çıkarıldığı görülmektedir. Bu arada şahsî çalışmalar neticesinde çıkarılan ansiklopediler de bulunmaktadır: Çağatay Uluçay'ın *Türk Ansiklopedisi* (1961), Sami Öngör'ün *Devletler ve Ülkeler Ansiklopedisi* (1967), M. Nihat Özön ve Baha Dürder'in hazırladıkları *Türk Tiyatro Ansiklopedisi* (1967), Yılmaz Öztuna'nın *Türk Musikisi Ansiklopedisi* (I-II, 1969), Cem Atabeyoğlu'nun *Spor Ansiklopedisi* (1972), Cemil Sena'nın *Filozoflar Ansiklopedisi* (I-IV, 1974-1976), Atilla Özkırımlı'nın *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi* (I-IV, 1982) bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı'nın kararı üzerine İslâm Ansiklopedisi Yayın Kurulu tarafından *İslâm Ansiklopedisi*'nin İstanbul baskısı esas tutularak yeniden telif, kısaltma, düzeltme ve tamamlama suretiyle hazırlanan ve ilk fasikülü 1974 yılında yayımlanan *Küçük Türk - İslâm Ansiklopedisi* (2. fasikül

1978, 3. fasikül 1980, 4. fasikül 1981, daha sonra çıkmadı) ile Dergâh Yayınları tarafından 1981'de I. cildi yayımlanan fakat daha sonra devam edemeyen *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi* adlı iki değerli çalışma daha bulunmaktadır.

Görüldüğü üzere Türkiye'de özellikle XX. yüzyılda ansiklopedi sayısında hızlı bir artış kaydedilmiş, hemen her alanda irili ufaklı birçok örnek verilmiştir. Ancak yayımlanan ansiklopedilerin önemli bir kısmının yarım kaldığı veya çok uzun sürelerde zorla bitirildiği, tamamlananların büyük bir kısmının daha sonra kendini yenileyemediği ve yeni baskılarla devam edemediği, dolayısıyla ilmî ve ticarî açıdan büyük bir başarı kazanmadığı, başarı kazanmaların ise hemen hepsinin yabancı bir ansiklopedinin tercüme veya bir ölçüde Türkiye şartlarına göre adapte edilmesi suretiyle hazırlanmış olduğu dikkati çekmekte ve bu durumdan Türkiye'nin, kültür ve medeniyette eriştiği seviyenin bir göstergesi olacak tarzda tamamen kendi mahsulü bir ansiklopediye duyduğu ihtiyacın henüz karşılanamamış olduğu anlaşılmaktadır.

Kalabalık bir ilim adamı kadrosu tarafından hazırlanan *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İslâmî ilimler, Türk ve İslâm tarihi, sanatı, edebiyatı, kültürü ve medeniyeti gibi sahalarda bu ihtiyacı karşılamak amacıyla 7 Kasım 1988 tarihinden itibaren yayın hayatına başlamış bulunmaktadır.

5. Günümüz Ansiklopedilerinin Temel Özellikleri. Bugün bütün dünyada hızlı bir artış gösteren ansiklopedik eser telifi ve yayımı çalışmalarının XIX. yüzyıldan itibaren daha çok millî bir yapı kazandığı dikkati çekmektedir. Çünkü XVIII. yüzyılda milletlerin ve şahısların hayatına şekil veren önemli faktörlerden biri haline gelen milliyetçilik sebebiyle medeniyetlerin milliyetlere göre düşünülmesine başlanmış ve edebiyatçılar, filozoflar, ilim adamları, sanatçılar daha çok milliyetçi fikirleri dile getirmişler ve millî diller birinci derecede önem kazanmıştır. Bu milliyetçilik akımına bağlı olarak da her ülke kendine has genel konulu bir ansiklopedi hazırlama yoluna gitmiş ve bu ansiklopedilere "millî ansiklopediler" denilmiştir. Amerikalılar'ın *Encyclopaedia Americana*'sı, İngilizler'in *Encyclopaedia Britannica*'sı, Fransızlar'ın *Encyclopedie Française*'i, İtalyanlar'ın *Enciclopedia Italiana*'sı,

Avustralyalılar'ın *The Australian Encyclopedia*'sı ve bizdeki *Türk Ansiklopedisi* bu kabil eserlerdendir. Genel konulu ansiklopediler ile sosyal ve kültürel sahalarda yazılmış özel konulu ansiklopediler hariç tutulduğunda, ilmî ve teknik konuları ihtiva eden ansiklopedilerin özellikle uzmanlara yönelik olanlarında millîlik vasfının daha az dikkati çektiği, hatta bunların bir ölçüde evrensellik niteliğine sahip oldukları görülmektedir.

Son yüzyılda ansiklopedileri önemli ölçüde etkileyen gelişmelerden biri, çeşitli alanlarda elde edilen bilgilerin ve yayın sayısının ölçsüz denilecek kadar çoğalması, yeni ilim şubelerinin teşekkül etmesi, bir ilim dalında elde edilen bilgilerin diğer ilimleri de ilgilendirmeye başlaması, ilimlerin ve bu bilgi yığınının kontrol altına alınmasının gün geçtikçe zorlaşması ve bütün bunların zorlamasıyla ihtisaslaşmanın daha da fazla önem kazanmasıdır. Bu gelişmelerin ansiklopediler alanındaki birinci etkisi, ansiklopedileri belli bir ilim dalı ile sınırlansalar da tek bir kişi tarafından değil, ancak bir grup çalışması ile ortaya çıkarılabilen eserler hüviyetine büründürmüş olmasıdır. Bu durum, ayrı ayrı şahıslar tarafından kaleme alınan maddeler arasında dil, üslup, imlâ, transkripsiyon, kısaltmalar vb. açılardan bir standartlığın sağlanması zaruretini de beraberinde getirmiştir. Ansiklopedilerin çoğunlukla aynı ülkeye mensup ilim adamları tarafından hazırlandığı göz önünde tutulduğunda, XIX ve XX. yüzyıl ansiklopedilerinin, yayımlandıkları devirde ve ihtiva ettikleri konular çerçevesinde o ülkenin sahip olduğu ilmî potansiyelin disiplinli ve planlı çalışma yolunda kattığı mesafenin en iyi göstergesi olduğu söylenebilir.

Özellikle XX. yüzyılda bilgi üretimi ve yayın sayısındaki hızlı artış, ansiklopedilerin ihtiva ettikleri bilgilerin belli bir zaman sonra eskimesi ve geçerliğini kaybetmesi, hatta yeni elde edilmiş bazı bilgilerden veya yeni meydana gelmiş bazı gelişmelerden zamanında haberdar olunamaması yüzünden daha maddelerin telifi merhalesinde eski veya eski bilgilerle yola çıkılması durumunu doğurmuş, aynı şekilde yayın süresi normalden fazla uzayan ansiklopediler de henüz son maddeleri yayımlanmadan ilk maddeleri açısından eskimiş duruma düşmüşlerdir. Bu problemler ansiklope-

dilerin, belli zaman aralıklarında ekler çıkarmak veya genişletilmiş yeni baskılar yapmak suretiyle kendilerini yenilemelerini gerektirmiş, bu gereklilik ise iyi bir ansiklopedinin ancak güçlü bir kütüphane ve dokümantasyon merkezine sahip, kalıcı ve ciddi müesseseler tarafından hazırlanabileceği fikrini iyice yerleştirmiştir. Yine XIX ve XX. yüzyıl ansiklopedilerinde sistematik düzenlemelerden çok alfabetik sıralama yolunun tercih edildiği ve konu sınırlarının gittikçe daraltılarak belli bir ilme veya daha küçük bilgi gruplarına kadar inildiği, ilmî çerçevenin geniş tutulduğu durumlarda ise her ilme veya konuya ayrılan yerin tabii olarak azaldığı dikkati çeken diğer özelliklerdir.

6. Ansiklopedi Türleri. Ansiklopediler kapsadıkları konular, düzenleniş biçimleri, hitap ettikleri okuyucu kesimi ve hazırlanış şekilleri gibi açılardan çeşitli gruplara ayrılırlar. Yine ansiklopedileri yazıldıkları dil ve yayımlandıkları ülkelere göre tasnif etmek ve hatta bibliyografya verenler-vermeyenler, maddeleri imzalı olanlar-olmayanlar gibi gruplara ayırmak da mümkündür.

Ansiklopediler ihtiva ettikleri konulara göre genel konulu ansiklopediler ve özel konulu ansiklopediler olarak ikiye ayrılır. Bunlardan genel konulu ansiklopedilerde konu sınırlaması yoktur ve tesbit ettikleri oranlar dahilinde her konudan bahsederler. Bu özelliklerinden dolayı genel konulu ansiklopedilerin maddede sayısı diğerlerine göre daha fazla, ancak maddelerde verilen bilgiler daha sathî ve geneldir. Bu türe örnek olarak *Encyclopaedia Britannica*, *Encyclopaedia Americana*, *Türk Ansiklopedisi* ve *Meydan Larousse* gibi ansiklopediler sayılabilir. Özel konulu ansiklopediler ise belli bir veya birkaç ilim dalı ile ilgili bilgilere yer verirler. Bu sebeple madde sayıları genel konulu ansiklopedilere göre daha az, ancak maddeler hakkında verilen bilgiler daha ayrıntılıdır. Bu tür ansiklopedilere örnek olarak *Encyclopaedia of Islam* ve tercümeleri, *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (1908-1926), *The Catholic Encyclopedia* (1907-1918), *Encyclopaedia Judaica* (1971-1972), *Encyclopaedia of the Social Sciences* (1930-1935), *Sanat Ansiklopedisi*, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* sayılabilir. Daha çok uzmanlara yönelik olan özel konulu ansiklopedilerin genel okuyucu kitlesine hitap edenleri

de bulunmaktadır: *Gelişim Hayvanlar Ansiklopedisi* (I-X, 1981-1983) ve *Yurt Ansiklopedisi* (I-XI, 1981-1984) gibi.

Ansiklopediler düzenleniş biçimlerine göre de alfabetik ve sistematik olarak ikiye ayrılırlar. Her iki türün de kullanım açısından kolay ve zor olan yanları vardır. Meselâ alfabetik ansiklopedilerde, her ne kadar maddeler arasında "bakınız" ve "ayrıca bakınız" gibi göndermeler yapılsa da konuların birbirine olan bağlantısı kaybolmaktadır. Bununla birlikte ansiklopedilerde daha çok alfabetik sıralamanın tercih edildiği görülür. Sistematik olarak düzenlenmiş ansiklopediler ise konuların birbiriyle olan münasebetlerini daha açık biçimde göstermekte, ancak aranan bilginin kısa zamanda bulunmasını zorlaştırmaktadırlar. Bunlardan başka, bu iki türün faydalı taraflarını bir noktaya kadar birleştirmek amacıyla, kendi içerisinde sistematik olarak düzenlenmiş büyük hacimli maddelerin alfabetik olarak sıralandığı veya daha başka karma düzenlemelerin ve bilgiye kısa zamanda ulaşmayı sağlayan sistemlerin uygulandığı ansiklopedik eserlere de rastlanır. Ayrıca kronolojik olarak düzenlenmiş ansiklopedik eserler de vardır; ancak bu son şekil, ansiklopediden çok ansiklopedik bilgi veren biyografik eserlerde görülür.

Ansiklopediler hitap ettikleri okuyucu zümresine göre başlıca iki gruba ayrılır. Herhangi bir ayırım gözetmeden herkeşe hitap edenlere, hitap ettiği okur kesimi açısından genel ansiklopediler denilir. Bunlar daha çok genel konulu ve sathî bilgi veren ansiklopediler olmakla birlikte aralarında özel konulu ansiklopediler de bulunabilir. Uzmanlık ansiklopedileri ise ihtiva ettikleri konuların uzmanlarına hitap eden özel konulu ansiklopedilerdir. Bunların dışında hitap ettikleri yaş gruplarına göre ansiklopediler çocuk ansiklopedileri, gençlik ansiklopedileri gibi türlere ayrılırlar.

Hazırlanış biçimlerine göre de üç gruba ayrılması mümkün olan ansiklopediler içinde tamamı yeni ve telif olarak hazırlananlara telif ansiklopediler, kısmen tercüme edilip kısmen ekleme, çıkarma ve bazı değişiklikler yapılarak hazırlananlara adapte ansiklopediler, tamamı veya tamamına yakın bir kısmı bir başka dilden tercüme edilmek suretiyle hazırlananlara ise tercüme ansiklopediler adı verilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fârâbî, *İlimlerin Sayımı* (trc. Ahmed Ateş), İstanbul 1986, s. 50-51; Rypka, *Hil*, tür.yer.; A. Süheyl Ünver, *Şarkta Ansiklopedik Eserler Üzerine/Sur les ouvrages encyclopédiques en orient* (ayrıntısı), İstanbul 1935; L. N. Malcès, *Les Sources du Travail Bibliographique*, Gèneve 1950-58, I, 212-213; R. Collison, *Encyclopaedias: Their History Throughout the Ages*, London 1964; Constance M. Wincell, *Guide to Reference Books*, Chicago 1967, s. 81-83; Enver el-Cüncî, *Muhammed Ferîd Vecdî*, Kahire 1974, s. 63; A. J. Walford, *Walford's Guide to Reference Material*, München 1977-82, III, 104-122; Adıvar, *İlim ve Din*, s. 27-31, 100; a.mlf., *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 17-18; Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, İstanbul 1982, s. VII, IX, X, tür.yer.; Abdüsettar el-Halvacı, *Medhal li-dirâseti'l-merâcî*, Riyad 1403/1983, s. 17-38; Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, İstanbul 1984, s. 11-65; Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, 463-477; *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler* (1849-1984), İstanbul 1984, s. 219-247; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş* (trc. Nazife Şişman), İstanbul 1985, s. 51-54; Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1985, s. 21-27; M. Mâhir Hamâde, *el-Mesâdirü'l-'Arabîyye ve'l-mu'arreb*, Beyrut 1986, s. 66-82; *I. Milli Kitap Fuarı* (İstanbul 16-25 Ekim 1987), Ankara 1987, s. 107-172; Ayhan Aykut, *Türkiye'de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi* (yüksek lisans tezi, 1989), İÜ Ed.Fak. (DİA Ktp., nr. 9666); Nâsirüddin el-Esed, "el-Mevsû'ât", *el-Mu'temerü's-senevî es-sâdis li'l-mecma'î'l-melikî li-buhûşî'l-hâdîrâtî'l-İslâmîyye* (Amman 16-21 Huzeyrân 1987, 25 sayfa basılmamış bildirir); Muhammed Hamîdullah, "Orduca İslâm Ansiklopedisi", *İTED*, II/2-4 (1960), s. 278-280; Ch. Pellat, "Les Encyclopédies dans le Monde Arabe", *Journal of World History*, IX, Neuchatel 1965-66, s. 631-658; M. Abdüselâm Kifâfî, "el-Edebü'l-Mevsû'î 'inde'l-'Arab fi'l-'üşûrî'l-vüştâ", *Mecelletü'l-Kitâbî'l-'Arabî/Arabic Book Journal*, sy. 46, Kahire 1969, s. 15-26; Tarif Khalidi, "Islamic biographical dictionaries a preliminary assessment", *MW*, LXIII/1 (1973), s. 53-65; İbrahim Hafsi, "Recherches sur le genre Tabagat" dans la littérature Arabe", *Arabica*, XXIII/3, Leiden 1976-77, s. 227-265; XXIV/1, s. 1-41; XXIV/2, s. 150-186; Mahmut Gündüz, "İslâm'da İlk Ansiklopediler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXV/1, Ankara 1976, s. 5-36; Ahmet Subhi Furat, "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopediler", *İTED*, VII/1-2 (1978), s. 299-309; a.mlf., "İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler (h. IV-IX/ m. X.-XV. asırlar)", a.e., VII/3-4 (1979), s. 211-232; Malak Abiad, "Origine et développement des dictionnaires biographiques Arabes", *BEO*, XXXI (1979), s. 8-15; H. Mahmut Şakiroğlu, "Tamamlanması Pek de Beklenmeyen İki Büyük Ansiklopedimiz: İslâm Ansiklopedisi ve Türk Ansiklopedisi", *TT*, X/60 (1988), s. 61-64; *TA*, I-XXII; *İA*, I, s. I-XXI; Ömer Faruk Akün, "Şemseddin Sâmî", *İA*, XI, 411-422; Herbert S. Hirshberg, "Encyclopedia", *EA*, II, 316-317; Rd. Mck v.dğr., "Encyclopaedia", *EBr*, VIII, 363-378; Giovanni Scognamiglio — Sami N. Özerdim, "Ansiklopedi", *TDEA*, I, 143-145.

AYHAN AYKUT

ANT

(bk. YEMİN).

ANTÂKÎ, Ali b. Muhammed

(على بن محمد الأنطاكي)

Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed
b. İsmâil el-Antâkî et-Temîmî
(ö. 377/987)

Kıraat âlimi.

299'da (911-12) Antakya'da doğdu. Burada İbrâhim b. Abdürrezzâk'tan arz* ve semâ* yoluyla kıraat öğrendi. 950'de annesiyle birlikte hacca gitti. Hac dönüşü Şam'da hocasının vefatını öğrenince Antakya'ya dönmekten vazgeçip Kahire'ye gitmeye karar verdi ve oraya yerleşti. Uzun süre Kahire'de kıraat okuttu. Endülüslü Hükümdarı Müstansır-Billâh'ın ricası üzerine Endülüslü'e giderek (963) Kurtuba'ya yerleşti ve 29 Rebîülevvel 377 (29 Temmuz 987) tarihinde orada vefat etti.

Kıraat ilminde Endülüslü'nün önde gelen âlimlerinden biri olan Antâkî, Şâfiî fıkhında ve hesab*da da bilgi sahibiydi. Otuz yıl kadar derslerine devam ettiği hocası İbrâhim b. Abdürrezzâk'tan başka Muhammed b. Nadr b. Ahrem, Ahmed b. Muhammed b. Haşîş, Muhammed b. Ca'fer el-Bağdâdî, Ahmed b. Sâlih el-Bağdâdî'den ders almıştır. Kendisinden kıraat ilminde faydalananlar arasında meşhur Endülüslü tarihçi İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Ferec el-Heysem b. Ahmed es-Sabbâğ, İbrâhim b. Mübeşşir, Utbe b. Abdülmelik, Ubeydullah b. Seleme b. Hazm gibi âlimler bulunmaktadır. Bunlardan Ubeydullah b. Seleme'nin meşhur kıraat âlimi Ebû Amr ed-Dânî'nin hocası olduğu dikkate alınırsa, Antâkî'nin Dâ-nî'nin kaynakları arasında birinci sırada yer aldığı anlaşılır. Yedi kıraat imamından biri olan Nâfi'in râvisi Verş'in kıraatini *el-Uşûl fî kırâ'ati Verş* adlı eserinde tesbit eden Antâkî'nin *Risâle fî'l-vakf* (Tunus, Zeytûniye Ktp., I/167) adlı bir başka eseri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'î'l-Endelüs*, Kahire 1966, I, 316; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhür-ruvât*, II, 308-309; Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ* (Beşşâr), I, 342-343; Sübkî, *Tabakât*, III, 468; İznevi, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye* (nşr. Abdullah el-Cübûrî), Bağdad 1390-91, I, 83; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 564; Makkari, *Nefhu't-tîb*, III, 144; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 980.

EMİN IŞIK